

Հարկաւորութիւնը: Այն հնարը, ձեռք, որ մարդիք ընդունում են կանոնաւորելու իւրեանց յարաբերութիւնները, անուանում ենք (օրէնք): Ուրեմն կայ տրամաբանական կապ օրէնագիտութեան և քաղաքական տնտեսութեան մէջ: Ուղիղ հասկացողութիւնը երկրորդի ուղիղ պարզում է առաջինի հարկաւորութիւնը, և պարունակութիւնը: Այսպիսի կերպիւ քաղաքականութիւնը պահանջելով կրթութիւն, միւսնոյն ժամանակ պահանջում է տնտեսականութիւն:

(պիպի շարունակութիւն)

Սէնէ+էրէ: Արշալույս

ԽԱՆԳԱՐՄԱՆՔ ԷՆՅԿԱՐԱՆՈՒԹԵԱՆ

Ի ՀՆՈՒՄՆ ԵՒ Ի ՆՈՐՈՒՄՈՒՄ *):

Գ Ի Ե Ա Տ Գ Ա Ր Ի Է Լ Ե Պ Ի Ս Կ Ո Պ Ո Ս Ա Տ Վ Ա Ջ Ե Ա Ն

Ահաւասիկ դարեր են անցել այն ցաւալի ժամանակի վերայ, երբ մեր ազգը կորցնելով իր քաղաքական միութիւնը, իր թագաւորական թագն ու գաւաղանը, ընկճել է իր պարանոցը օտար ազգերի լծի տակ: Թողնենք այն պատահական թըշուառութիւնները, որոնք սրննթաց կայծակի նման հասնում դաղում էին խնդճ Հայի սիրտը, նա ըաց ի այն հարկադրուած էր շատ տարբեր քաղաքական և տնտեսական պայմանների առաջնորդութեամբ ապրիլ ու կառավարուիլ: Նորա նուիրական երկիրն արդէն մաս մաս էր բաժանուած. նորա ապրուստի եղանակը բոլորովին փոփոխուել էր. նորա միակ գործն էր մաքառել կեանքի վտանգների դէմ և որոնել իր ապահովութեան բունը, Բնական է որ այսպիսի կեանքից

հետզհետէ ազգային միութեան կապը թուլանում էր, մեր ազգը միւս հին ազգերի նման արդէն անգառնալի կորստեան դուռն էր հասել, եթէ չէին եղել մեր հայրենի լեռան — Իրան: Այսօր մայրենի և կեղեցին մեր տառապեալ ազգի մի միակ անառիկ և անթափանցիկ պատարարան էր այս դարեւոր ժամանակների մէջ. մեր մայրենի լեզուն մի միակ ընդհանուր շղթան էր, որ կապում միացնում էր մինչ ցարդ մեր Թուրքիաբնակ, Ռուսիաբնակ և այլ Հայերը միմեանց հետ իրրեւ ազգ: Այդ երկու պահապան հրեշտակները — կրօնն ու լեզուն — միմեանց ջնակցութեամբ պահպանել են և պահպանում են մեր ազգութիւնը, և եթէ Հայն իրրեւ ազգ մարդկութեան հորիզոնի վրայ մի նուազ շունչ է առնում, այդ մեր մայրենի լեզուի և կրօնի փրկարար շնորհն է: Սրանցից մէկն (եկեղեցին) ահաւասիկ Աւետարանական անխախտելի հիման վերայ արդէն ամրացած կեցած է մեր բաղդի պատահարաց դէմ, իսկ միւսը (լեզուն) դորա անառիկ և ապահով ծոցում հետզհետէ մշակուելով՝ ծածանում է ահաւասիկ մեր Հայութեան գլխին իրրեւ այժմու միութեան գրօշակ: Որքան փափազելի է ուրեմն, եթէ այս մշակութիւնը մեր այժմեան ուսումնականների եռանդոտ աշխատասիրութեամբ և մանաւանդ լեզուի անաչառ և ճիշդ քննադատութեամբ շնորհէր մեզ ցրուեալ Հայերիս համար մի քանի արդեան բարբառների միջից մի ընդհանուր զրականական դիւրրնտել բարբառ և աւելի ամրապնդէր մեր միութեան նուիրական կապը:

Մեր լեզուն, մեր մայրենի դարաքաշ լեզուն, ինչպէս և նորա տէր ազգը իր պատմական կեանքի մէջ շատ և շատ ցաւալի վիճակների մէջ է եղել: Այդ լեզուն՝ կարելի է ասել, ամեն լեզուների տարրերն էլ փորձել է: Մեր բնիկ մայրենի լեզուն զեռ չ'կազդուրուած և ինքնուրոյն անկախ ու սեփական կերպարանք չ'առած մինչև Եւրոպայի դարն և այնուհետեւ կարող էր գրացի և եկաւոր լեզուների ազդեցութեանն ենթարկուիլ. նա փոխանակ իր իսկական պարզութիւնը պահպանելու գուցէ ընդունում էր օտար լեզուների ոճերը, դարձուածները, շատ անգամ և առողանութիւնը: Ուրեմն ի նշքան կարեւոր և միանգամայն գովելի

(*) Տպեալ ի տպարանի Խալիպեան ուսումնարանի. ի Թեոդոսիա. 1869, ՌՅԺԹ:

աշխատութիւն կարող էր համարուիլ մի այնպիսի ուսումնական վաստակ — որը ցոյց տար մեզ՝ մեր լեզուի ծագման և զարգացման ճշմարիտ պատկերը:

Այսպիսի մի ակնկալութեամբ և ուրախութեամբ սրտի ընդունեցինք Սխանգարմունքը Հայկաբանութեանի հնումն և ի նորումն, վերնագրով զըբոյկը, որ ի լոյս է եկել արդէն մի տարի*) յառաջ Գեր. Գարբիէլ Եպիսկոպոս Այվազեանի հեղինակութեամբ: Այդ զըբոյկը, որ տեսակի կողմից առաջինն է համարվում Հայ դպրութեան մէջ, գրոց բարբառով է գրուած: Անտարակոյս եմք որ մեր Հայկաբաններից շատերն արդէն ծանօթ են այդ աշխատութեանը: աւելորդ չ'է այնու ամենայնիւ համառօտակի պատմել նորա ըովանդակութիւնը:

Գրքուկի սկզբում Սրբազան հեղինակը յառաջաբանի մեջ ասում է՝ «Մեր Հայոց մատենագրութեան զիսին եկած ցաւալի անցքերից մէկն է զըրարառի խանգարուիլն ու պլանդակուիլը. այս երևում է՝ Ա) Ե-բբ և ԺԱ-բբ Գ-բբի հելլենիստ լեզուները: Բ) ԺԵ-բբ Գ-բբի Լատինահայոց և Գ) Ուսմանի մի քանի Հայերի Բաբանական վարդապետից (այսինքն առհասարակ նոցա թարգմանութեանց և գրութեանց միջից): Սորա հետ յարակցում է, որ ինչպէս հայրենեաց աւերակները մարդուս լացը կ'երերն, նոյնպէս և մեր հոյակապ լեզուի փլատակների տեսարանը ողբալի է և աւաղելի:

Հետևաբար՝ առաջին զիսում Սրբազան հեղինակը ցոյց է տալիս լեզուի խանգարմունքը՝ Ե-բբ և ԺԱ-բբ դարերի մի քանի հելլենիստ թարգմանչաց գրութեան մէջ, և Դեռ Ս. թարգմանչաց ժամանակից, ասում է՝ գտնուել են ումանք որ չ'հաւանելով մեր լեզուի մի քանի ձևերին, Յունաց լեզուի ձևերն ընդունեցին ինչպէս՝ «ողորկ ձև և ճախարակեալ յօրինուածութիւն», արդեան մի քանի Հայ թարգմանիչների կամ մատենագիրներին նման, որոնք սխալումեն գործածելով այժմեան Եւրոպական լեզուների ձևերն ու դարձուածները հակառակ մեր լեզուի պարզու-

թեան: Այդ հելլենիստ մատենագրութեանց շարքն են, ասում է Սրբ. հեղինակը, Փիլոնի Եւրայիցւոյ, Երիստոտելի և Պլատոնի գրութեան թարգմանութիւնքը, Դիոնէսիոսի Թրակացւոյ քերականութեան թարգմանութիւնը և ինչ, և այդ նորաձևութեան հետևողների պարադոքս է համարում մեր թարգմանիչներից մէկը՝ Դաւիթ անյաղթ Ներդինացին: Սա մեր մայրենի լեզուն չ'քաւոր և թերի ճանաչելով աշխատել է հելլենացնել այդ լեզուն՝ «այսինքն գործածել աւելի հելլենական ոճեր և դարձուածներ թողնելով միմիայն յարտաքուստ հայարարաւ հնումն ու տառերը, և այդպիսով պատրաստել է նա իր հետևողների համար մի անօգուտ մեծահատոր վաստակ, բոլորովին խորթ Հայոց լեզուի հոգուն: Այս բանն հաստատուելու համար Սրբ. հեղինակը առաջ է բերում իրրեւ օրինակ Դաւիթի գրութեաններից մի քանի հատուածներ — որոնք արդարեւ պարզ ցոյց են տալիս ընթերցողին սրբազանի խօսքերի ճշմարտութիւնը:

Երկրորդ զուխը բովանդակում է իրա մէջ լեզուի խանգարման նկարագիրը՝ ԺԵ-բբ դարի լատինահայոց գրութեանների մէջ: Նախ՝ Սրբազան հեղինակը յիշում է այն պատմական յեղափոխութեանց մասին, որոնք առ հասարակ արեւելքը զըրկեցին իր սեպհական անկախութիւնից — ի թիւս այլոց Հայաստանն էլ ենթարկուեցաւ օտար ազդեցութեան թէ քաղաքական և թէ այլ հասարակական գործերի մասով: Խաչկրաց արշաւանքը, Վրկիկեցոց եկեղեցականների դէպ ի Հոռովմն ցոյց տուած հակամիտութիւնը և լատինահայ Ունիթոսաց գրականական վաստակները ու նորաձևութիւնները շփոթեցին արդարեւ մեր հայկական կեանքի պարզութիւնը: Լեզուն ևս շատ վերքեր է կրել այս շփոթ հանգամանաց մէջ — ինչպէս յայտնի է Ոսկան վարդապետ Երևանցւոյ, Վարդանայ Եւանանան, Բարսղի չ'հայոյ և ինչ, և մինչև անգամ Միթիթար Երբայի Սեբաստացւոյ գրութեաններից: Այնպէս որ՝ ասում է Սրբ. հեղինակը, ինչպէս Ե-բբ դարում շատ հելլենասէրներն հաճելի էին Դաւիթ Անյաղթի թարգմանութիւնքը, նոյնպէս և այս մատենագիրների գրութեանքը, ինչպէս օգտակար և պիտանի նորաձևութիւն, հաճելի կ'ըլլային լատինասէրներին: Եթէ այս սխալ նորասիրութիւնը

(*) Չայս յօդուած ի վաղուց հետէ Խմբագրութիւնս ստացած էր:

չ'լինէր՝ Սրբազանը կարծումէ, որ դժուար կ'լինէր Աստուածաշնչի պարզ թարգմանութեան և այլ եկեղեցական գրեանց լեզուի հոգու առաջնորդութեամբ փոքր ի շատե ակործելի համարել Լատին լեզուի անճաշակ և այլանդակ ոճերը։ Այս զգուշի խորհրդութիւններն իբրեւ լատինասէր գրչներու պատու՝ Սրբազանն ցոյց է տալիս մեզ Ոսկան վարդապետի գրած յառաջաբանի միջից (Աստուածաշնչի մէջ) և աւելի անձողնի դարձուածները նոտրագրով որոշում է իբրեւ ապացոյց, նշնակէս յառաջ է բերում մի քանի անձողնի օրինակներ ։ Օրինակաց և նմանութեանց, անունով գրքից՝ որը ցաւելով է յիշում Սրբ. հեղինակը, որ այժմեան քարոզիչներէից ոմանք զեռ պատուում և ընդունում են հակառակ ազատ ծանաչողութեան։ Շատ անձողնի ձայներ են գալիս Ունիթոուաց պատարագամատուցի միջից ևս, որոնք Սրբ. հեղինակը անխնայ ներկայացնում է ընթերցողին և պարզ երեցնում է Լատին լեզուի խորդ օրինակները, Այնուհետև Սրբազանը բաւական համարելով այդքան օրինակներն ասում է. « Լա'րկ է այնու ամենայնիւ ասել որ այն տղիտութեան ժամանակներում էլ ինչ և ինչ արեւմտեան լեզուի խորթութիւնները և մեր նախնեաց ուղղափոստութեանն օտար համարող բառերն ու դարձուածները, այնպէս որ մեր ազգը առժամանակ մի լուծեամբ ընդունելով այդ նորաձեւութիւնները՝ յետոյ իսկոյն մերժեց, և այդ նորաձեւութիւնները մնացին միայն լատինացեալ Հայերի գործածութեան բաժին, այնպէս որ այդ Լատինահայք Հռովմէական բռնակալութեան տակ գողով ստիպուած էին ընդունել լատինական գործունէութիւնը, եթէ ոչ հերետիկոսների կարգը կ'դասուէին։ Բայց՝ ասում է Սրբ. հեղինակը, Մխիթար Արքան և նորա առաջին աշակերտները, թէ և այս հռովմէականաց պահանջն անտեղի և անիրաւ էին ծանաչում, այնու ամենայնիւ շրջապատող բռնակալութեան լծի տակ ճնշուած՝ չ'էին կարող բոլորովին ղենացնել այդ գրականական ծանր լուծը, վասն որոյ նոքա անմիջապէս սկսան հոգալ նուազեցնել այդ լծի ծանրութիւնը ուղղափոս բառարաններ և քերականութիւններ յօրինելով Մխիթար—հայկազեան բառարանը՝ նորա աշակերտ-

ներից՝ Հ. Մատթէոս Եւդոկիացին — Լուսաւորչի վարուց պատմութիւնը, Հ. Վրթանէս Ասկերեան՝ յստակափօս թարգմանութիւններ և մանաւանդ Հ. Միքայել Չամչեան՝ իւր քերականութիւնը։ Մխիթարեան հարց հետեող աւելի ջանադիր հայկաբաններ ևս պատահեցան, և մեր մայրենի լեզուն հետզհետէ ազատուեցաւ ծանր և դժուարակիր լծից՝ նոցա ճշմարիտ ուսումնասիրութեամբ, այնպէս որ նորապետութեան զարդարուեցաւ մեր լեզուն ։ Ճոխ և վայելչազարդ իբրեւ զնոր փիւնիկ, Մխիթարեան Հարց գրականական վաստակի յառաջադիմութիւնը՝ Սրբազանի կարծիքով՝ առանց արգելքների չ'էր, թէպէտ նոցա մէջ կան այնպիսիները—որոնք Եւրոպական լեզուաց օգնականութեամբ հասել են կանոնաւոր և կոկ յստակաբանութեան։ Նոցա առաջին ելած գլխաւոր խոչընդոտներն են՝ Ա) Եւրոպական լեզուներին տարապայման հմուտ լինելները և Բ) աշխարհագրոյ գործածելու անհրաժեշտ հարկը։

Երրորդ գլուխը լեզուի խանդարման գործը շրջանն է ցոյց տալիս մի քանի Ռուսիաբնակ Հայերի դուռնների մէջ։ Այս գլխի սկզբում Սրբ. հեղինակը համառօտակի ցոյց է տալիս արեւմտեքի ազդեցութիւնն արեւելքի վրայ մանաւանդ Տաճկաստանի Հայերի վրայ, ըստ այս ազդեցութիւնը հարազատի ազդեցութիւն է այլ ոչ օտարի, որովհետեւ Մխիթարեան Հարց արեւմուտք առանց նմանալով այնքան մշակեցին մեր մայրենի լեզուն, որ ինչպէս վերեն յիշեցինք, կազմելով զանազան հայացի գրեանք՝ միջոց էին տալիս հեռաւորներին ևս օգտուել։ որովհետեւ Տաճկաստանն աւելի մօտ էր նոցա, — վասն որոյ և Տաճկաստանի Հայերի մէջ երեցան հետզհետէ բաւականաչափ հմուտ պարզափօս հայկաբաններ՝ ինչպէս օրինակ Յովհան քահանայ Վանանդեցին, Գրիգոր վարժապետ Փէշտամալճեանն և Միքայել վարդապետ Սալթանութեանն, որոնք Գրեթէ ինքնուսոյց հայերենագետք եղեն, Տաճկաստանի Հայերի վիճակը լեզուի կողմից բաւականաչափ մխիթարական է երևում, Ռուսաստաններ ընդ հակառակն, որովհետեւ շատերը անզգուշութիւնից ուսական դարձուածները իրանց ակործելի համարեցին և ահաւասիկ մենք շատ գրուածների մէջ տեսնում ենք Հայի լսելացը

խորթ, անախորթ և կուտակեալ բարգոյթիւններ ու ոճեր, միով բանիւ ուստարանութեան և հայկարանութեան զգուելի խառնուրդ, Այս խորթութիւնքը ցոյց տուուղ հատուածները վեր է առել Սրբ. հեղինակը 1794 թուին Նոր — Նախիջևանում տպուած «Արկածք Տեյնմարայ», անունով գրքից՝ որ Զաքար Մարգարեան Խօջենց երևանցւոյ թարգմանութիւնն է, Նոյնպէս և յառաջ է բերում մի օրինակ ուստաց մի պաշտօնական թղթից թարգմանած և առհասարակ յիշում է, որ մեր լեզուի խանգարուելու ազատ ճանապարհ եղել են զանազան պաշտօնական թերթերի թարգմանութիւններ — որոնք ընդունում էին հետզհետէ մեր դիւանատանց մէջ իրրեւ նախագահութեան, մանաւանդ զանազան արքունի հրովարտականքի և այլ վկայագրերի թարգմանութիւնքը, ի թիւս որոց և «Բազմահաշակ Պալատնիինը», Բայց Սրբ. հեղինակը չէ մոռանում, որ ատենական ոճի բառերն ու դարձուածներն հեշտ չեն թարգմանում, ուստի և ներքի է համարում հոգեւոր դիւանատանի համար ատենական գործածութեանց սխալները՝ յորդոր կարգալով այնու ամենայնիւ այժմեան Աւհափառ Աթոռիկոսի պաշտելի հրամանի անուամբ որ ջանադիր լինին որքան կարելին է՝ յստակել և պարզել ատենական գրուածների մէջ ևս մեր մայրենի լեզուն:

Հայկարանութեան խանգարման զխառը շրջանների նկարագիրը կնքելու ժամանակ Գերապ. Սրբազանը երկու առաջարկութիւն է անում «Երբեցանկալիք ամենայն հայրենասէր սրտից», Ա) 2) լինի թէ ուսմականի (աշխարհաբառ) յաճախակի գործածութիւնը խափան լինի զբարառի յառաջագիմութեանը, այլ աշխատել որ այս երկու լեզուքը միմեանց օժանդակութեամբ թեւ թեւ տուած հասնին իրանց ընիկ պարզութեանը, — ինչպէս Հելլենացոց արդեան լեզուն փորձով ցոյց է տալիս այդ բանը: Գովելի ազգասիրութեամբ խրախոյս է կարգում Գերապ. Սրբազանը չափաւորել երկու կողմից ևս այն մոլեռանդ զգացմունքը, — որով ոմանք հալածում են զբարառը, ոմանք աշխարհաբառը: Հարկաւոր է Սրբազանի կարծիքով՝ միջոց տալ ուսմիկն և մանկուոյն յառաջագիմել կարեւոր ուսմանց և զիտելեաց մէջ, —

որոնք ի հարկէ աշխարհաբառի միջոցով են ձեռք բերում: Երբէն փորձը ցոյց է տալիս, որ մեր այն խառն և բազմաբարբառ ուսմական լեզուն — որ սրանից յիսուն վաթսուին տարի յառաջ բոլորովին անյարմար էր գրուածների մէջ գործածել, արդէն այնքան մշակուեցաւ, որ այժմս ընդունելի և միանգամայն հաճելի է ամէն Հայի համար: Բ) Հարկէ այսպիսի նախանձաւոր ընթացք ունենալ ամենքիս էլ ցանկալի է և ամէնք էլ կ'աւափագին ազգասէր Հելլենակի հետ՝ «Թող ժրանան ուրեմն», ասելով, «մեր լեզուի քաջագոտի մշակները՝ զրոյց ձօխ և ազնիւ հայկարանութիւնը մշակելու և միանգամայն մաքրելու աշխարհաբառը», Բ) Հրաւիրում է Սրբ. հեղինակը Ռուսաստանցի Հայերէն մաքրել իրանց շարադրութիւնքը օտարախորթ և նորամուտ բառերից և ոճերից, — մի լաւ ուսերէն և Հայերէն բառարանի միջոցաւ: Այստեղ իօկապէս յայտնում է Սրբազանն իր նպատակը ասելով՝ «Եւ հա՛ ի ցոյց և ի հաւաստիս կարեւորութեան այսպիսոյ բառարանի՝ շարագրեցաւ սո ի մէջ տետրախ», :

Գ) Գրելու վերջացնելիս Սրբազան հեղինակը առաջարկում է գրքուկի վերջում մի «Յուցակ օտարոտի բառից ինչ և բանից՝ որ յաճախագոյնս վարին ի շարադրածս ոմանց ի Հայոց Ռուսաստաննայ», Այս վերնագրից երևում է որ այդ բառերը շատ են գործածուում Ռուսաստանի Հայերի գրուածների մէջ, բայց պէտք է դիտել, որ դրա զխառնութեամբ ատենական գործածութեան բառեր են, սխալ գործածուած տիպոգրօսներ կամ պատուանդաններ թէ քաղաքական և թէ եկեղեցական իշխանաւորներին կամ աստիճանաւորներին վերաբերելի և լինի յիշատակութեան արժանի են մի քանի ուսաբանութիւնքը, ինչպէս զորօրինակ —) ածականը յատկացուցչի փոխարէն գործածելը, Բ) դերանունների աւելորդ կրկնութիւնները, Գ) ածականը գոյականից նախադասելը, Դ) միջանկեալ մտքերը պարբերութեանց սկիզբը կամ վերջը դնելը՝ մէջ տեղը դնելու փոխարէն: Այսպիսի սխալներ պատահում են զբարառ գրուածների մէջ, Խօհ աշխարհաբառի համար Սրբ. հեղինակը յայտնում է իր յոյսը՝ որ դուցէ՛ հեռու չ'է այն ժամանակն՝ երբ մեր ազգը կ'ունենայ ամեն տեղ միմիայն

այն և քաղցրախօս Շնորհալոյն և միս ժԻ—րդ և հետեւալ զարի յստախարան երեւեկացը։ Եւ այս մեր արդիւնաւոր Հարց քրտնքի արդար և զեղեցիկ պտուղը թո՛ղ տեսնէ՝ նմանապէս վերջին դարերուս պատուական հայկաբանների վաստակոյ մէջ։ Այսպիսիներն են մեր կարծիքով մի քանի Միօթարեան Հարց ինչպէս՝ Հ. Մ. Չառնեան, Հ. Ա. Բաղրատունի, Հ. Եդ. Հիւրմուղ ևն. Յովհան քահանայ Աւանակեցի (ժերեւս սորա աշակերտ) Մանր Մագիստրոս Մանրեանը), Միքայէլ վարդապետ Սալամեան, Գրիգոր վարդապետ Փէշտամալճեան և նոյն ինքն զրբուկիս Սրբաղան հեղինակը Գարրիէլ Եպիսկոպոս Այվազեան։ Այս պատուական մատենագիրներն են, մեր կարծիքով, որ մեր Հայկաբանութեան (գրաբանի) համար իբրեւ նախափայ և օրինակ են ընդունուում։ Մեր ճշմարիտ հայկաբանները երեք զխաւոր շրջանների մէջ նոքա են, ուրեմն մեր այժմու ճանաչած հայկաբանութիւնը, նոցա և նոցա ճշմարիտ հետեւորդների գրուածքի մէջ ենք տեսնում։

Այդ մատենագիրք իբրեւ իրանց դարի մարդ բնականաբար կարող էին նեմարկուել ժամանակակից ծաղկեալ լեզուների ազդեցութեանը ինչպէս օրինակ՝ Յունաց, Ասորաց ևն. և արդի եւրոպական լեզուին։ Երանի թէ լեզու քննողը զննելով այս ընդունուած Հայկաբանութեան առանձին անդամները և իւրաքանչիւրի տարրերը՝ ցոյց տար մեզ այն գործողութիւն — որով մեր բնիկ մայրենի լեզուն, բուն և ճշմարիտ հայկաբանութիւնը ընդունելով պատմական անցքերի երեսից օտար տարրեր — Բաբելէ՛ է այդ օտար տարրերը և ձեւափոխուել։ Նա և եթէ զնէր մեր աչքի առաջ այնպիսի ուսումնական փաստեր և զննութիւններ՝ որոնք՝ —) ցոյց տային մեզ Խորենացոյ, Եղիշէի, թարգմանչաց ևն հայկաբանութեան միջից յունաբանութիւնները՝ ասորաբանութիւնները, որոնք միով բանիւ ապացուցանէին որ հայկաբանութեան կանոնագրքի (որը կազմուած է յիշեալ հայկաբանների գրուածներից և համարուում է իբրեւ անսրբախալ ձեռնարկ ու առաջնորդ մեր այժմու գրոց լեզուի ուսումնականութեան համար) այս մեր Քեւրականութեան կանոնները խանգարուած են և խորդ, և որոնք միով բանիւ զնէին մեր յառաջ

բնիկ հայկաբանութեան յստակ և պարզ կերպաբանքը և նորա հետզհետէ կրած փոփոխութիւնները, այն ժամանակ կխոստովանէինք որ մեր լեզուի խանգարուիլը ապացուցուել է։ Բայց զրբուկի բովանդակութիւնից հեշտ է նկատել, որ Սրբ. հեղինակը ուրիշ կերպ է ներկայացնում մեզ հայկաբանութեան խանգարումները։

Ա) Երրորդ դարի հայկաբանութիւնը հանդէս է գալիս մի քանի Հելլենախօս թարգմանիչների անունով — որոնց պարագլուխ է համարում Դաւիթ անյաղթ Ներքինացին, որի անհարազատ ոճիցը եզրափակում է մեր երրորդ դարի հայկաբանութեան խանգարուիլը, այն ինչ նոյն դարում մենք ունենք Խորենացոյ, Եղիշէի, Եղիկի և այլոց պէս ընտիր մատենագիրներ, — որոնք արդարեւ դարերով ընդունուած են իբրեւ օրինաւոր հայկաբանութեան ներկայացուցիչք. իսկ Դաւիթ անյաղթը ոչ մի հայկաբան նրան չէ ընդունել իբրեւ օրինակ, այլ ընդ հակառակն նորա գրուածքը միշտ զրկուած են եղել գրականական ոյժից և ազդեցութիւնից։ Նորա մտքած նորաձեւութիւնները կամ օտար տարրերը մեր լեզուն չէ կարողացել, Բաբելէ՛ և իրա կազմակերպութեան նիւթ չինել, այլ միշտ օտար է եղել և է։

Բ) Երկրորդ շրջանի մէջ հանդէս են գալիս Լատինախօս հայկաբանները՝ Ոսկան վարդապետ Երեւանցին, Արդան Յունանեանը, Բարսեղ չճայր ևն. ևն. այն ինչ մեր ԺԲ—րդ. և հետեւալ դարերի գրականութիւնը հազարամեայ յեղափոխութեանց ժամանակ կարող է լիովին պարծենալ Շնորհալոյ, Լամբրոնացոյ և այլոց գրուածներով, — որոնք մինչ ցայժմ էլ ունեցել են իրանց ոյժն ու ազդեցութիւնը, իրանց գրականական նշանակութիւնը. իսկ Ոսկանը, չճայն ևն. ոչ միայն չ'ունին գրականական նշանակութիւն (բաց ի պատմականից)՝ այլ ամենքի աչքին էլ իբրեւ հայկաբան մատենագիրք բոլորովին աննշան են։

Գ) Աւերջապէս՝ Գ—րդ. և վերջին շրջանի մէջ Սրբ. հեղինակը ցոյց է տալիս մեր լեզուի խանգարումը այժմու և անցեալ դարերի մի երկու թարգմանիչների օտարախորթ գրաբան գրուածների մէջ Ռուսաց լեզուի ազդեցութեան տակ այն ինչ՝ այս դարերի մէջ մենք ունեցել ենք և

ունինք շատ պատուական հայկաբաններ թէ Մխիթարեան հարց միջից և թէ այլ հայկաբանների միջից: Սորա են ուրեմն մեր հայկաբաններն թէ ուղիղ և թէ սխալ, թէ պարզ և թէ խանգարուած վաստակներով, այլ ոչ Մարգար Զաքարեանց Խօջեանց Երևանցին, որոյ աննշան վաստակը հանդէս է բերում այժմու հայկաբանութեան խանգարումը ցոյց տալու համար, չ'հայելով որ նա չ'է ընդունուած իբրև մի բնօրինակ և հաճելի վաստակ — ունենալով աւելի ընտիրներն և միանգամայն հազուադիւս թարգմանութիւնները ինչպէս՝ զորօրինակ Հ. Հիւրմուզի «Արկածք Տնւնմարայ», պանծալի թարգմանութիւնը: Սրբազան հեղինակին քաջ յայտնի է մանաւանդ՝ որ Ռուսաստանի Հայերի և առհասարակ այժմեան դարի Հայերի մեծ մասն Հայերէն գրոց բարբառ չ'գիտեն կամ շատ բոքիկ են այդ Հին լեզուի ուսման կողմից: Այժմեան ուսումն առած Հայերի մեծ մասը, Եւրոպական լեզուներին աւելի քաջահմուտ Հայ երիտասարդներն կամ մատենագիրներն, աճած է աւել, մայրենի լեզուի ճշմարիտ ուսումից զուրկ են մանաւանդ դրարադուր. բայց արդէն իրանց կարողութեան չափ վաստակներ են նուիրել մեր գրականութեան սեղանին, ոմանք էլ յանդիման են հասարակութեան ժողովրդին առաջնորդ լինել իրանց խմբագրական գործունէութեամբ. չ'գիտնէք արդեօք այժմու այդ գրականական վաստակներն մեր յետադայ սերունդի ձեռքն ընկնելիս ինչ կերպ պէտք է դատուի նրանից: Խանգարուած է՝ պիտի ասէ, հայկաբանութիւնը կամ Հայոց լեզուի յատկաբանութիւնը, թէ կասէ սորա գրողը հայերէն չ'է գիտցել: Վարձեօք վերջին եղբակացութիւնս աւելի հաւանական է, ինչպէս որ այդ մեզ ժամանակակիցներս քաջ յայտնի է, մանաւանդ որ մեր յետադայ սերունդն ևս այդ վաստակները դատելիս, ընդունելով իբրև հայկաբանութեան պարզ և բնօրինակ նախատիպ՝ բաղմարդիւն թարգմանչաց և նոցա հետևողների բարբառն, այն ժամանակ ևս հայկաբանութիւնը խանգարուած չ'է տեսնելու կարգալով Աստուածաշնչի թարգմանութիւնը, Խորենացւոյ, Եղիշէի և այլոց պատմութիւնքը. նոյնպէս և գիտնալով որ այս դարուս մէջ բաց ի այդ աննշան վաստակներն ունին շատ նշանաւոր-

ներն ևս մեր յիշեալ մատենագիրների և նոյն իսկ Սրբազան հեղինակի գրչից: Զէ՛ կարելի արդեօք այսպէս մտածել և Հելլենախօս, Ատախնախօս մատենագիրների վերայ, ինչպէս որ մտածում ենք այժմու Ռուսախօս կամ այլախօս գրուածների վերայ: Դուրիժ անյաղթը՝ զորօրինակ, կարող էր վատ գիտնալ այն ժամանակուայ հայերէնը, ինչպէս երևում է նորա գրուածներից, մանաւանդ որ անյաղթը իբրև փիլիսոփայ է ընդունուած, այլ ոչ իբրև քերթող հայկաբան:

Այդ երեք շրջանների մէջ, ինչպէս յայտնի է բովանդակութիւնից, լեզուի խանգարման նկարագիրը մեր յառաջն է գնում մի քանի օտարախօրթ մատենագիրների կամ թարգմանիչների ա՛նուշը՝ որոնք բաց ի այն որ Հայոց գրարաւ լեզուի մէջ շատ տկար են հանդիսանում, նրանցից շատերը գեռ երկար տարիներ հայրենից հեռութեան նորա ձգտմանցը, նորա գործերին մասնակից էլ չ'էին՝ այլ ընդ հակառակը ոմանք էլ հակակիր ձգտումներով աւելի օտարին էին օժանդակ և համակիր քան զիրայ հարազատին, զորօրինակ Ունիթօք (որոնք միշտ Հայութեանն ամբարիշտ աչքով էին մոտիկ տալիս), Ռւրեմն մենք այդ երեք շրջանների մէջ ինչքան էլ որ յափշտակուինք մի քանի օտարախօրթ մատենագիրների նորաձև ոճերով ու բառերով, այնու ամենայնիւ ունենալով Մեսրոպներ, Խորենացիներ, Եղիշէներ, Շնորհալիներ, Զամենաներ, Հիւրմուզներ ևն. մեր հայկաբանութիւնն ի հնումն և ի նորումս տեսնում ենք տակաւին իր պարզութեան և կայտառութեան մէջ, ո՛չ նորա այլանդակումն ենք նրկատում և ո՛չ խանգարումը, այլ միայն այն՝ որ Սրբազանի ցոյց տուած մատենագիրք չ'են գիտցել ինչպէս հարկն է մայրենի լեզու: Եթէ Խանգարումը ցոյց տուողը ցոյց տար մեզ օրինաւոր զննութեամբ դորա՝ պատճառն ու հետեանքը, ապացուցանէր մեզ որ այդ Հելլենախօս, Ատախնախօս ևն. մատենագիրների վաստակները ունեցել են դժ և ազդեցութիւն, նմանապէս եթէ պատկառելի Հեղինակը ապացուցանէր մեզ որ այն մի քանի մատենագիրք բնօրինակ հայերէնագէտք են եղել, այն ժամանակ անգամ անկարելի էր՝ թողած մեր վերջյիշեալ երևելի մատենագիրներին, մեր հայ-

